

НАРОДНІ РОЗВАГИ НА УКРАЇНСЬКОМУ ЯРМАРКУ (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті висвітлюються народні розваги, які відбувалися на українському ярмарку другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: ярмарок, розваги, народний театр, балаган, каруселі, балагули.

Проведення ярмарків у великих торгівельних центрах приваблювали до себе велику кількість людей. Окрім виконання торгівельної та економічної функції, ярмарки були яскравими ілюстраторами різноманітних форм народних розваг. Дослідження різноманітних театральних видовищ на ярмарках України дає можливість визначити роль ярмарку у розвитку естетичного смаку українського народу.

Зазвичай на ярмарок приїжджали цілими сім'ями. З метою повеселитися поспішала на ярмарок в першу чергу молодь, а покупки для неї були справою другорядною. В губернських та повітових містах, у багатьох містечках та селах України другої половини XIX – початку XX ст. під час ярмарків основними розвагами для народу (театрального спрямування) були розважальні балагани, які споруджувалися за ініціативою представників з народу.

В.Василенко у нарисі "Деревня и ея развлечения", подаючи свої роздуми та спостереження щодо народного театру, його розвитку та значення у житті селянина, відзначає, що до початку XX ст. у селах таке видовище як театральний спектакль траплялося рідко¹.

Достовірно відомо, що у дореформений час на Іллінському ярмарку в Ромнах, а потім у Полтаві, з'являлися приїжджі актори, які давали спектаклі для панства та купців. Варто зазначити, що історія Полтавського театру пов'язана з Іллінським ярмарком: з його перенесенням у 1852 році з Ромен до Полтави. Внаслідок переведення ярмарку до Полтави, виникла потреба у будівництві театру, оскільки кількість бажаючих дати вистави у губернському місті в ті часи значно збільшилася. Так, з пояснювальної записки до проекту побудови дерев'яного театру у місті Полтава відомо, що під час існування у Ромнах для розважання публіки були облаштовані два театральні приміщення, кожне з яких вміщувало до тисячі глядачів. Були і випадки, коли ці приміщення виявлялися тісними і цілі натовпи людей не знайшовши собі місця в театрах незадоволені поверталися додому. Проект побудови дерев'яного театру у Полтаві передбачав зведення театального приміщення значно більших розмірів, яке вміщувало 2500 глядачів. Театр був побудований у 1852 році і функціонував до 1882 року².

Спектаклі, що давалися на ярмарку у Полтаві були наближеними до тогочасного професійного театального мистецтва. Про це пише В.Василенко, вказуючи на те, що на інших ярмарках публіка задовольнялася "поганенькими кумедіями", інколи розважалась дресированими ведмедями тощо³.

У 60-х роках XIX ст. на ярмарках інших губернських міст також виступали театральні трупи. Про рівень їхньої майстерності, зміст репертуару важко говорити, так як відомості про це відсутні. Хоча сам факт їх наявності свідчить про те, що театральне мистецтво на той час розвивалось і ярмарок, на нашу думку, значно сприяв цьому процесу. Так, Петропавлівський ярмарок в Катеринославі був місцем показу майстерності театальної трупи Жураховського.

Вистави у виконанні цього мистецького колективу були одними з найбільш привабливих розважальних дійств на цьому ярмарку⁴.

Наприкінці XIX ст. інтерес до вивчення ярмаркових розваг у вигляді театральних спектаклів значно зростає. З'являються ґрунтовні наукові розвідки, які присвячені опису споруджених на ярмарках тимчасових театрів. Поява цих праць свідчить про значний розвиток та поширення театрального мистецтва на українських ярмарках. Це розвідки В.Іванова, який описав театральні дійства на ярмарках Харківщини та О.Забели, який, описуючи більше статистичну сторону лубенського ярмарку Полтавської губернії, приділив увагу й ярмарковим розвагам. Так, прибулий до місця проведення ярмарку "комедіант", який поєднував у собі звичайного антрепренера, актора і автора, зазвичай привозив з собою "хлопчаків" (акторів) і "дівчат" (актрис) або підшукував підходящих осіб на місці і влаштовував "тимчасовий театр". Для цього споруджували балаган – це тимчасову будівлю для торгівлі, театральних вистав; тимчасове дерев'яне приміщення для театральних або циркових вистав на площі, вулиці⁵. На зведених балаганах вивішувались вивіски, які зображували різні обличчя і сцени. Вони являли собою ілюстративну програму дійства. На вивісках красувалися різноманітні надписи: "ляльковий театр", "механічний театр – фантоші", "механічний театр – метаморфоз", "чарівний театр", "диво-театр фантазії", "акробатичний, гімнастичний, пантомімний, маріонетковий і комічний театр", "гумористичні пантоміми", "історична пантоміма: знищення шайки бандитів відомого отамана розбійників Ринальдо Ринальдїні", "пантеон рідкісних видовищ", "магічно-спіритичний театр", "царство таємниць спіритизму в зачарованому світі дива або наука людського генія", "фокуси з салонної маґії, починаючи зі східного питання і до іспанської інквізиції" та ін. Заздалегідь повсюди розклеювалися широкомасштабні оповіщення-афіші, в яких повідомлялося про приїзд "найталановитіших артистів, які повністю віддані тому, щоб принести відвідувачам задоволення", про ангажування відомих "гімнастів", "турністів", "трапецистів", "сальтоморталістів", "еквілібристів", "канатерів", "блансерів", "базантировщиків", "клоунів", "коміків", "шутів", "жонглерів" "віртуозів", "геркулесів", розповідачів, куплетистів, гармоністів, балалаєчників, квартетів, "членів артистичного мистецтва", танцюристок, шансонетних співачок, міміків, пантоміміків та ін. У тексті оголошень обіцялися "чудові видовища, які мали викликати у глядачів сміх та гарний настрій"⁶.

Розважальні балагани для народу можна розділити на три групи: "ляльковий театр", "комічні пантоміми і народні сцени", цирк.

У ляльковій "комедії" діючими особами були ляльки. Вони або мовчазно танцювали, або демонстрували ту чи іншу роль. При цьому комедіант одягав ляльки на руки і крутив ними перед глядачами, вимовляючи відповідним голосом за кожну ляльку її роль. Наприклад, на Покровському ярмарку у місті Лубни було споруджено балаган з Петрушкою, який влаштовував росіянин з Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, де танцювали ляльки. Він же показував і фокуси. За вхід у балаган платили по 5 коп. Його прибуток коливався в межах від 25 до 200 руб. за ярмарок⁷.

Варто наголосити на тому, що нестачі у глядачах лялькових вистав ніколи не було. Про це у своєму дослідженні зазначав А.Афанасьєв-Чужбинський. Автор також наголошував на тому, що особливо поспішав скористатися випадком побувати на ляльковій комедії сільський люд, аби потім протягом року розповідати сусідам про побачені дивакуваті речі. Але були й такі селяни, які проходячи з дітьми повз балаган, називали його бісівською потіхою, яку не варто було дивитися. Молодь та діти завжди мовчки слухали батьківські настанови, але чуючи голосний регіт глядачів у балагані, чекали нагоди викроїти хвилинку, щоб і самим посміятися до сходу⁸.

В народних театрах, де показували "пантоміми і сцени", діючими особами були "учасники артистичного мистецтва". Народні актори виходили часто з балаганів у своїх театральних костюмах і дефілювали перед публікою. Часто вони вибиралися на верхні підмостки і, закликаючи публіку, розігрували сцени гумористичного характеру. Театральна сценка "Клоун" є прикладом цього. На сцену виходили клоун та господар. Останній говорив: "Клоун, а клоун". – "Я не клоун, – відповідав той, – я купець: влітку торгую пилом та дощем, а взимку снігом та морозом". "Клоун, а клоун". – "Я не клоун, я живописець: коли баба хату мастить, я глину подаю". – "Клоун, а клоун". – "Я не клоун, я самого високого чину людина". "Капрал?". – "Ти у

моєї бабусі курку вкрав". "Генерал?". – "Я ні когo не обдирав". "Так, хто ж тоді?" – "Я той, хто на параді попереду усіх йде і у барабан вибиває". "То клич же, шановний, до нас публіку". – "Я вмю їсти бублики". "Кажі: у когo є гроші, запрошуємо до нас, у когo ж їх немає, ідіть по шинках та домах". – "У когo є гроші: ідіть до корчми і у кабак, у когo немає – до нас у ковпак. П'яток за вхід – невеликі витрати"⁹.

Дійство в самому театрі зазвичай тривало півгодини, інколи вистава розтягувалася і на годину. Під час вистави демонструвалося від п'яти до десяти номерів, які групувалися у три відділення. В першому відділенні відбувалися гімнастичні вправи: "працювали" на трапеціях, ходили по канату, складали "драбини і фігури"; у другому відділенні представляли яку-небудь сцену з народного побуту, в третьому – розігрували комічну пантоміму¹⁰.

Важливий акцент В.Іванов робить на тому, що на рік відвідувачів "народних" театрів нараховувалося до 5 млн. чоловік. Це свідчення того, що український народ досить серйозно ставився до відвідування театру, створеного самими його представниками. Відвідувачі цього дійства отримували для себе справжню "духовну їжу"¹¹.

До складу звичайної трупи народних акторів входило до десяти чоловік. На прикладі однієї описаної В.Івановим трупи видно, що у трупі було 5 хлопців і 3 дівчини. Постійними працівниками були клоун, гімназист, тимчасово запрошений гімназист, тимчасово граюча швачка, учень та учениця, які мали вчитися до 6 років. Прислуги працювали три людини – чоботар, швець та сторож. У трупі були також навчений кінь і собака. Протягом року трупа зазвичай відвідувала 12-15 ярмарків, зупиняючись у кожному місці на тиждень. На рік виходило 80 – 100 робочих днів, на день вони давали від 6 до 12 вистав, а протягом року – від 500 до 1000. Увесь репертуар трупи складався з однієї народної сцени та однієї пантоміми, у тому числі включаючи гімнастичні вправи¹².

Розгляд однієї із сцен народного побуту дозволяє їх зміст та виховне значення, яке вони справляли на глядача. Сцена називається "Розрахунок". Діючі особи: господар та працівник. Робітник повідомляє господарю, що він не бажає більше у нього служити. – "Чому?", запитує господар. – "Кухарка погана". – "Ти її образив?". – "Образив? Я не ображав". – "То, чому ж тоді?". – "Погано годує, дає завжди горох: горох варений, горох парений, горох печений, горох товчений. Йду. Давайте моє пальто, саквояж і циліндр". Господар приносить рваний жупан, шапку і мішок. Робітник просить господаря подати йому пальто, одягаючи його спереду, перекидаючи через голову шматки тканини, любить ними і приказує: "що може бути краще 17 піл і 20 карманів". Бере шапку і кидає, кажучи, що вона не його, що його "циліндр" був двоповерховий. Просить господаря допомогти одягнути "саквояж" і перекидає на спину мішок з барахлом. Настає момент розрахунку. Робітник просить виплатити належні йому гроші. Господар протестує, кажучи, що потрібні гроші він заплатив, а робітник сам ще винен двірнику і кличе двірника. Забігає собака і чіпляється зубами у мішок робітника. Робітник тікає, падає, підіймається і знову падає. Собака не випускаючи мішок зі своїх зубів рве його на шматки¹³.

Будь-яка народна сцена, яка розігрувалася на ярмарку відображала різні суспільні конфлікти між різними верствами населення. В даному випадку це ілюстрація важкого злиденного життя найманого працівника, який зазнає постійних утисків від свого господаря. Цей конфлікт потребує розв'язання. Саме у цьому і полягає просвітницьке значення "народного театру", який мав можливість впливати на свідомість глядачів – учасників ярмарку.

Окрім балаганів на українському ярмарку розміщувалися і каруселі. Так, на Покровському ярмарку у місті Лубни за описом Я.Забело, для ярмаркової публіки пропонувалися різні веселощі, зокрема – карусель. Господар каруселі, словак за національністю, зазвичай роз'їжджав по багатьох містах та ярмарках. Плату за прокат він брав по 3 – 5 коп. з особи. Судячи з прибутку, який він отримував від прокату на каруселі, народ полюбляв каруселі як вид розваг. Так, у Ромнах Полтавської губернії він заробив 300 руб., а от у Лохвиці – 6 руб.¹⁴

Карусель, як одна із розваг розміщувалась і на інших ярмарках. Так, на площі київського контрактного ярмарку на початку ХХ ст. була встановлена карусель, поблизу якої грав шарманщик. Карусель розкручували діти, яких господар спеціально відбирав з натовпу. Групу підлітків, які давали поштовх каруселі, змінювала інша група, а для перших приходила черга катання на конячках¹⁵.

Ю.Хоптяр, досліджуючи розвиток ярмаркової торгівлі у Подільській губернії у другій половині

XIX ст., вказує на поетапність проходження ярмаркових святкових традицій. Перший день ярмарку урочисто відкривався відправленням церковної служби. По її закінченню прочани разом з священиками відправлялися на площу відведену для ярмарку, де відбувалося її освячення. Інколи, в перший ярмарковий день могли проводитися ще й такі святковості, як організація святкової трапези, що свідчило про велике значення цієї події. Після закінчення церковних обрядів, на ярмарку починалася торгівля, яку супроводжували розваги. Свою майстерність показували фокусники, дресирувальники, гімнасти, акробати, майстри розмовного жанру тощо. Ю.Хоптяр вказує на те, що лише багаті люди мали можливість розважатися під час перегляду концертів та театральних спектаклів. Решта були обмежені в можливості відвідування театральних вистав, оскільки вартість вхідного квитка не завжди була доступною для простого міщанина або селянина. Деякі купці розважалися у трактирах, харчевнях та корчмах¹⁶.

На деяких ярмарках України можна було зустріти артистів-музикантів, які виконували твори на музичних інструментах. Зокрема на ярмарку у Катеринославі було оголошено про концерт за участю хлопчика, який мав грати на фортепіано. Як зазначає А.Афанасьєв-Чужбинський, молодий виконавець був учнем Герличка – любителя музики, який мав музичну школу. В школі навчалися селянські хлопчики. Випускники школи знали нотну грамоту і могли грати в незначному оркестрі. Інколи Герличко і сам виступав перед публікою на ярмарках. Він грав на скрипці то чуттєві варіації народних пісень, то якісь негармонічні варіації. Поцінувачів його творчості було не так багато, оскільки зазвичай на великі ярмарки приїжджали відоміші артисти. Герличко, будучи аматором, поступався професійним музикантам. Учні Герличка не вміли поводитися на сцені: не знали ні як поклонитися, ні як правильно підійти до фортепіано. Одягнені були убого, на сцені виглядали не дуже привабливо і особливим талантом не вирізнялися, зігравши так-сяк дві, три п'єси під супровід свого вчителя¹⁷. Незважаючи на неумілість, боязкість музиканта-самоучки селянського походження, його виступ був прикладом потягу простого народу до мистецтва. А атмосфера на ярмарку сприяла цьому.

Своєрідною розважальною формою на ярмарку були змагання на конях, які влаштовувалися балагулами. Поняття "балагул", "балагула" має різні значення. Перше значення поняття "балагула" – це критий дорожній віз, єврейський візник¹⁸. Тобто, балагула – "це ломовий візник, який перевозив на своїй колимазі, до двохсот пудів різноманітного вантажу за один раз". Звичайному коню не під силу було везти такий вантаж, тому балагули підбирали витривалих коней особливої породи. Це були "бітюги" - кремезні коні з широкою грудиною і міцними ногами. Взагалі серед балагулів не було слабких чоловіків. Вони були високими, крупними і сильними чоловіками. Саме такими якостями мав бути наділений балагул, щоб виконувати важку роботу по перевезенню великої кількості товару¹⁹. Інше визначення подає Б.Грінченко²⁰, який вказує на те, що балагул був "народником з польських поміщиків 1830 – 1850 рр., членом тогочасного народницького товариства". Саме у цьому значенні варто розглядати ярмаркових балагулів, які зустрічалися на ярмарках у середині XIX ст. Р.Кирчів²¹, І.Крип'якевич²² та І.Франко²³ називали балагульщину явищем наслідування шляхетською молоддю поведінки простих селян, протесту тогочасному життю панства, що виражалося у їх мові, зовнішньому вигляді, побуті. Воно було поширеним на Київщині, Поділлі та Волині. І.Франко досліджуючи походження поняття "балагульство", "балагульщина", наводить пояснення Г.Ржевуського, який називає це явище "барагольством", що походить від слова татарського походження "барагола". На думку ж І.Франка ця назва походить саме від єврейського "балагула" – "фірман, що постійно займається фірманкою". У науковій літературі XIX ст. лунало гостре засудження цього поширеного явища серед українсько-польської молоді. Зокрема, описуючи ставлення Г.Ржевуського до цього явища, І.Франко, зробивши переклад з польської мови, цитує його: "барагольство – суміш зароджена з кількох незграбних прийомів старої польської балаканини, двірської козачини, татарської хвацькості і єврейського шахрайства"²⁴. І.Франко називає столицю балагульства Бердичів. І це не дивно, оскільки тут проходили значні ярмаркові кінські торги, а також "се місто лежить у середині Русі, в околиці найлюдянішій і окруженій маючою та нічим не зайнятою молодежжю". Ось як описує балагулів на бердичівському ярмарку І.Франко: "Нинішні молоді ярмарковиці кричать, верещать, сіють наліво й направо огидливі вислови, говорять про себе якимось жаргоном, зрозумілим тільки їм самим, гасають на шкапах мізерних і худих, якими

величаються, мов якими арабськими бахматами". Як бачимо, балагули не ставили за мету їздити на конях кращих порід. "У правдивого балагули мусила бути не інша як проста бричка, звана перекладною, обшита лубом і вистелена в сидженні околотовою соломою; чотири коні нечувано вибігані, запряжені поруч у простих ремінних шлеях, чим поганші й оригінальніші, тим більше пожадані"²⁵.

Далі І.Франко, посилаючись на свідчення В.Калінки, подає етнографічний опис балагулів: "...на скажених конях калмицької, татарської і бог зна якої раси, а чим дивогляднішою, тим більше пошукуваної – як їхали в білий день в одній лише сорочці на тілі, п'яні, похриплі від вереску, серед найгамірнішого ярмарку, а довкола них рої жидів, що реготалися й припліскували тій маскараді. Бачили іншими разами, як серед ясного дня і зібраних куп народу через Махнівку або Липовець їхали кінно балагули вже навіть без сорочок, у самих лише шкіряних штанцях, кожних з батогом "знаком своєї власті", а за тою безсоромною кавалькадою на возі – бо вже на коні не міг удержатися – їхав цілком голий "Бахус", себто балагульський кухар зі всіма знаками своєї гідності: ронделями, рожном, пательнею та конвами"²⁶.

За даними архівного документу, датованого 1834 роком, молоді дворяни, які склали товариство балагулів внаслідок переслідувань та утисків, почали залишати Бердичівські ярмарки і переходити до м. Балти. Їх присутність була зафіксована на Балтському Троїцькому ярмарку у травні місяці. Вони були у дивних костюмах, інколи навіть занадто вульгарних та непристойних. Це були дворяни та поміщики з сусідніх Херсонської губернії та Бессарабської області. Їх поведінка на ярмарку вирізнялася легковажністю, у їх зборищах та поведінці відчувався особливий рицарський дух. На ярмарку вони були помітні своєю дивакуватою поведінкою. За архівними відомостями на ярмарках, де вони з'являлися їх кількість помітно збільшувалася. До числа їх непристойностей відносились організовані ними скачки на конях, запряжені в так звані "шарабани". Цей рід змагань наражав на небезпеку життя їх самих та візників, оскільки були випадки, що під час скачок ламалися вісь, колесо і т.п. Вони ж, проявляючи легковажність, не звертаючи на це уваги, й за відсутності навіть одного колеса, намагалися вирізнитися мистецтвом візників, які хоч і на трьох колесах досягали перемоги та призив²⁷. Балагули одягалися у простацький селянський одяг, розмовляли українською мовою, на ярмарках співали українських пісень. В середовищі балагулів прихильне ставлення викликали такі якості як "дотепність, сміливість, винахідливість, вміння складати принагідні вірші і нові тексти пісень"²⁸.

Деякі автори (Боровський та Бущинський) робили спроби в'яснити суть явища балагульщини, надавали йому певного ідейного значення. І.Франко, натомість, вважав балагульщину "за елементарну, мало свідому, а часто цинічну реакцію против усієї тої фальші шляхетсько-панського життя, що виробилася віками, та особливо при кінці XVIII і впочатку XIX в. дійшло до найвищого ступеня під впливом французчини". Отже, це була реакція-противага шляхетському побуту – українського способу життя: на противагу французчини – "хлопська" українська мова, на противагу фракам були прості гуньки, на противагу каретам – луб'яні брички²⁹.

Ярмарок часто ставав місцем збору та діяльності балагулів, оскільки це було місце, де збиралися усі версти населення, різних станів та різного походження, і це давало можливість оприлюднення негативного ставлення до станової нерівності.

Однією із розваг на конях були перегони влаштовані за містом в день проведення ярмарку. Про такі перегони згадує А.Афанасьєв-Чужбінський, описуючи Петропавлівський ярмарок у Катеринославі. Хоча автор мало приділив уваги опису цих перегонів, посилаючись на те, що вони були не показовими, оскільки кількість тих, що змагалися була невеликою, а іподром постійно був вкритим хмарою пилуки. Але все одно навіть при таких умовах завжди знаходилися бажаючі подивитися на це дійство³⁰.

Окрім згаданих розважальних форм ярмарок був центром громадського дозвілля молоді. Так, молоді люди на ярмарку грали "на мотузку". Дехто з граючих навіть вигравав, але більшість знали, що то є шахрайська справа. Граючим у цю гру загрожувала небезпека програти усі батьківські гроші й додому повернутися ні з чим. Як казали: "Зароблений мідяк – дорожче золота!". В цих словах була не тільки правда, але й наказ та попередження про те, що зароблені гроші потрібно берегти та не витратити на гуляння³¹.

Український ярмарок – це унікальне явище, яке вносило позитивні зміни у буденне сіре життя простого люду. Через це селянин інколи їхав на ярмарок не стільки заради купівлі чи продажу товару, скільки за цікавими та новими враженнями. Для нього ярмарок ставав місцем відпочинку від важкої повсякденної праці. Через різноманітні форми народних розваг та веселощів, ярмарок залучав до духовної культури, виховував естетичні почуття розуміння театрального мистецтва. Учасники артистичного мистецтва з народу задовольняли естетичні потреби народу, потрохи вводили народну масу у новий світ художньо втілених почуттів, думок, душевних хвилювань та ідеалів і виховували народ поряд з такими закладами як школа і церква, лише іншими способами. Представлення на ярмарках широкого кола народних розважальних форм, які побутували у другій половині XIX – на початку XX ст. досить чітко підтверджують влучне визначення Ф.Пашківським ярмарку як "українського клубу", який слугував розважальним центром для народу.

Для сільських жителів відвідування ярмарку, який відбувався у місті чи містечку розкривало можливості знайомства з міською культурою, з різними невідомими для них формами дозвілля, яке під час ярмарку набувало широкого розмаху. Доречними є зауваження Ю.Хоптяра, що "лише розваги на ярмарковій території були спільними для всіх учасників, а за її межами дозвілля кожної людини було розфарбоване в кольори, що визначали її статус". Це знову ж таки доводить величезне значення ярмарку, який об'єднував усі версти населення і створював однакові умови для всіх його учасників³². Через розважальні елементи, які впліталися у ярмарковий вирій подій, ярмарок набував функціонального призначення задоволення розважальних потреб населення. До того ж участь у ярмаркових розвагах сприяла соціалізації особистості, залученню до колективних цінностей, розширенню світогляду, новим знайомствам.

¹ Василенко В. Деревня и ея развлечения // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – № 4 – 6. – С. 133.

² Граховецький Д. До історії Полтавського театру (1852 – 1882) // Україна. – 1927. – Кн. 4.

³ Василенко В. Вказ. праця. – С. 133.

⁴ Афансьєв-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – Ч.1. – СПб., 1863. – С. 59.

⁵ Етимологічний словник української мови: в 7 т. – Т. 1. – С. 122; Словник української мови: в 11 т. – Т. 1. К., 1970. – С. 93.

⁶ Иванов В. Комедіант // Харьковський збірник. Приложение к Харьковскому календарю на 1898 г. под ред. В.В.Иванова. Изд. Харьк. Губ. Стат. Ком. Вып.12. – Харьков, 1898. – С. 2 – 3.

⁷ Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок. Описание лубенской Покровской ярмарки 28 сентября – 2 октября 1891 года. Составил Я.Забело. Полтава, 1892. – С. 9.

⁸ Афансьєв-Чужбинский А. Вказ. праця. – С. 60.

⁹ Иванов В. Вказ. праця. – С. 3 – 4.

¹⁰ Иванов В. Вказ. праця. – С.4; Некрылов А. Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища, конец XVIII – начало XX вв. – 2-е изд., доп. – Л., 1988. – С. 165.

¹¹ Иванов В. Вказ. праця – С. 4

¹² Иванов В. Вказ. праця – С. 5; Некрылов А. Вказ. праця. – С.168.

¹³ Иванов В. Вказ. праця. – С. 5.

¹⁴ Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок. Описание лубенской Покровской ярмарки 28 сентября – 2 октября 1891 года. – С. 9.

¹⁵ Молчанов В. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914). – К., 2005. – С. 179.

¹⁶ Хоптяр Ю. Розвиток ярмаркової торгівлі в Подільській губернії у другій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету (далі – Наук. праці КПДПУ): Історичні науки. – Т.3(5). – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 175.

¹⁷ Афансьєв-Чужбинский А. Вказ. праця. – С. 59.

¹⁸ Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 1. – С. 123; Словник української мови: в 11 т. – Т. 1. – К., 1970. – С. 92

¹⁹ Хайкин М. Это вам не Аргентина // Вестник. – 2002. – № 13 (298) 26 июня.

- ²⁰ Грінченко Б. Словарь української мови: в 4 т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 23.
- ²¹ Кирчів Р. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). – К., 1971. – С. 182 – 183.
- ²² Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – 4-те вид. стереотип. – К., – 2002. – С. 172 – 173.
- ²³ Франко І. "Король балагулів" Антін Шашкевич і його українські вірші // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах: Т.35. (літературно-критичні праці). – К., 1982. – С. 113 – 149.
- ²⁴ Франко І. Вказ. праця. – С. 123.
- ²⁵ Там само. – С. 126.
- ²⁶ Там само. – С. 129.
- ²⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 791а. – Спр. 135. – Арк. 2 – 6.
- ²⁸ Кирчів Р. Вказ. праця. – С. 182 – 183.
- ²⁹ Франко І. Вказ. праця. – С. 132.
- ³⁰ Афансьев-Чужбинский А. Вказ. праця. – С. 61.
- ³¹ Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 61. – Арк. 6.
- ³² Хоптяр Ю. Вказ. праця. – С. 176.

В статье рассматриваются народные развлечения, что происходили на украинских ярмарках второй половины XIX – начала XX века.

Ключевые слова: ярмарка, развлечения, народный театр, балаган, карусели.

The article deals with the entertainments which took place on the Ukrainian fairs in the second half of the XIX – beginning of the XX century.

Key words: fair, entertainments, folk theater, show, merry-go-around.